

*Попсуєнко Л. О.,**кандидат юридичних наук, доцент кафедри історії держави та права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ РИМСЬКОГО ІМПЕРАТОРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЦЕРКВУ

Анотація. Стаття присвячена характеристиці суспільно-політичних трансформацій, що відбувалися у Римській імперії в IV ст. н. е. як історичної передумови для формування римського імператорського законодавства про церкву.

Ключові слова: Римська імперія, християнська церква, римське імператорське законодавство.

Постановка проблеми. Римська імперія була одним з унікальних явищ в історії розвитку державності і права. На прикладі вивчення права та законодавства Стародавнього Риму можна знайти варіанти наукового вивчення і вирішення сучасних проблем розвитку права, політики, економіки, релігії та багатьох інших. Особливої уваги слід приділити саме імператорському періоду суспільно-політичного розвитку Риму як передумови для формування законодавства, де визначну роль відігравали правові норми присвячені релігійним питанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, питання становлення та інституціоналізації християнської церкви, історії взаємовідносин церкви та держави, формування релігійного права, так чи інакше, у різні історичні періоди цікавили багатьох вітчизняних дослідників. Серед них слід вказати Д.В. Дождева, О.С. Павлова, О.А. Підопригори, М.С. Суворова, Є.О. Харитонову та ін.

Римська імперія і римське суспільство досягли свого найбільшого розквіту у I-на початку II ст. н. е. Однак вже наприкінці II ст. настає період кризи, який уже в середині III ст. охоплює усі сфери суспільного життя. У сфері економіки криза отримала прояв у розоренні багатьох раніше доходних господарств, що оброблялися рабами, та у поширенні великих латифундій, у яких основною робочою силою стають залежні землевласники – колони [1, с. 71]. Починаючи з IV ст., колон – це залежний орендар, ступінь залежності якого дедалі зростає. Раби, посаджені на землю, юридично залишалися рабами, але фактично оберталися на кріпаків. У той же час орендарі, які раніше були вільними, поступово опускаються до стану рабів, посаджених на землю. Відбувається зустрічний процес, внаслідок якого формується нова соціальна група, новий стан, що має особливе юридичне становище. На думку І. С. Перетерського, зазначений процес свідчив про те, що Візантія була останньою стадією рабовласницького суспільства, специфічною особливістю якої було збереження сильних пережитків рабства за умов розвитку кріпосних форм експлуатації [2, с. 9-10].

Господарство у таких латифундіях перестає бути рентабельним, внаслідок чого спостерігається занедбаність земель, зниження їх врожайності, скорочення тор-

гівлі. Разом з тим зростають податки та інші повинності. Загальна економічна нестабільність супроводжується кризою імператорської влади. У багатьох частинах імперії виникають повстання, з'являються загони злодіїв, на морі поживляється піратство. На цьому тлі зростає незадоволення широких верств населення, які все більше зубожіють. Повстання, що виникають, жорстоко придушуються владою.

Криза III ст. логічно розділяє принципат, що розглядався як синтез республіканізму і монархізму, та домініат – монархію. Уявлення про кризу у будь-якому її трактуванні пояснює посилення абсолютистських рис у римській державності IV ст. В науці довгий час існувала точка зору, згідно з якою вважалося, що вже при Северах принципат виродився у військово-бюрократичну монархію, яка при Діоклетіані остаточно позбавилася будь-яких республіканських форм та пережитків [3, с. 50].

Християнство, як відомо, виникло у I ст., коли після розгрому революційного руху II-I ст.ст. до н. е. нижчі шари римського суспільства були охоплені апатією та відчаєм. Такий стан суспільної депресії, стагнації, безнадії, характерний для епохи реакції першого століття імперії, був вельми сприятливим для розвитку релігійних настроїв, і настрої ці мали охороняти, насамперед, найнижчі соціальні прошарки. Християнство і виникає спочатку як своєрідний рух мас, що намагаються знайти спасіння від оточуючої їх жорстокої дійсності. Нова релігія потрібна була населенню, оскільки старі культи греко-римського світу вже не задовольняли його. Стара римська релігія виникла тоді, коли Рим ще був маленьким містом-державою з населенням, що займалося, головним чином, сільським господарством. Поклоніння родовим та сімейним богам, а також богам природи, повністю задовольняло релігійні потреби населення. Пізніше римська релігія зазнає великого впливу грецької цивілізації. Після того, як наприкінці Республіки під владою Риму опинився весь культурний світ Середземномор'я, і сам він зазнав значних змін у своєму господарському та соціальному житті, старі боги Риму перестали задовольняти потреби народних мас і серед них поширюються різноманітні східні вірування [4, с. 790-791]. Східні культи, в основі яких знаходилось поклоніння божеству, що вмирає і народжується знову, спочатку були за своєю сутністю землеробськими релігіями, однак із поглибленням соціальних протиріч боги починають набувати рис богів-визволителів, спасителів, які своєю смертю спокуювали гріхи людей, а своїм воскресінням давали їм віру у вічне життя. Подібні ідеї були притаманні і так званому месіанству – релігійній течії, особливо силь-

ній у юдейській релігії і в іранському культі Мітри. Східних релігійним течіям була притаманна ще одна риса, яка приваблювала населення західної частини імперії – віра в єдиного бога (монотеїзм), яка також відповідала політичним відносинам, що змінилися. Політеїзм ще був придатним для старої Римської Республіки, але не відповідав потребам монархії.

Великий вплив на формування християнського монотеїзму справило вчення юдейського релігійного філософа I ст. н. е. Філона Олександрійського, який за допомогою стоїцизму та ідеалістичної філософії Платона переробив наївний монотеїзм іудейської релігії, позбавивши його залишків політеїзму і надавши йому філософського характеру.

В процесі свого формування християнство зазнало також впливу такого філософського напрямку, як гностицизм (прагнення все пізнати), який був однією з перших ересей. І навіть після розгрому цієї ересі, у християнстві залишилося немало елементів гностичного вчення. Все це коло ідей, які отримали поширення у I ст. н. е. серед населення, можна звести до кількох основних моментів: бог один; світ потопав у гріхах і спаситися може лише за допомогою месії; бог – людина, помираючи, своєю смертю спокутує гріхи людства; у час останнього суду добро перемаже зло; зло буде покаране; всі люди рівні і мають любити одне одного.

Сукупність названих уявлень і складала ідеологічний зміст християнства, яке почало швидко поширюватися і стало універсальною, новою релігією. Чинником такого поширення стало не лише те, що християнство не просто зуміло об'єднати всі основні релігійні ідеї своєї епохи, надати їм універсального характеру, але й те, що організаційні форми християнства були найбільш вдалими на той час. Християни об'єднувалися у громади, які були не лише об'єднаннями одновірців, але й спілками взаємодопомоги і благочинності. Цей момент мав величезне значення, оскільки більшість членів християнської громади спочатку належала до бідних прошарків населення. Відповідно, й ідеологічним підґрунтям була ідеологія соціальних низів: бажання урівняти всіх людей, нападки на заможних, оспівування бідності, ненависть до гнобителя – Риму.

У II ст. н. е. відбуваються певні трансформації і в ідеології, і в соціальному складі християнських громад. Це пов'язане з тим, що криза ідеології охоплює все більші прошарки населення, посилюючи релігійні настрої, захоплення різними культами, містикією тощо. Внаслідок цього у християнських громадах зростає кількість представників середнього класу, міського населення, які відтісняють бідноту на задній план. Внаслідок цього змінюється ідеологія: все менше йдеться про те, що лише бідні достойні Царства Небесного і формулюється теза про те, що треба «воздати кесареви кесарю, а Богові – Богові». Організація християнських громад також змінюється, набуваючи все більш міцного характеру. Якщо у I ст. християнські громади очолювали пророки і проповідники [5, с. 492], то у II ст. управління громадами переходить до постійних посадових осіб, що обираються з членів громади, з тієї її частини, що була найбільш заможною. Зрівнювальна практика припиняється, залишається лише благочинність. Змінюється

ідеологія раннього християнства, з якої прибирається все антидержавницьке та антивласницьке.

У III ст. процес поглиблюється внаслідок кризи, яка триває (криза III ст. визначається істориками як загальна криза римського суспільства, тобто криза економіки, соціальної структури, державної влади та ідеології – період, який називають роками смуту, оскільки лише з 235 по 280 р. змінилося двадцять імператорів) [6, с. 256] лави нової релігії поповнюються усе більшою кількістю римлян, вже з верхніх прошарків населення. В цей час остаточно складається загальна церковна організація для всієї імперії. На чолі релігійних громад стають єпископи, яким підпорядковуються усі інші посадові особи. Таким чином, з'являється церковна ієрархія, побудована за монархічним принципом.

Але саме в цей період, початок III ст., починається найбільш важкий період в історії християнської церкви, відомий як велике гоніння на християн. Всі інші гоніння, що мали місце до цього часу, на думку істориків, є або надуманими, або надто перебільшеними [7, с. 797]. Переслідування християн (значні за характером) пов'язані з правлінням Діоклетіана і Костянтина. Це пов'язане значною мірою з тими реформами з реорганізації управління територіями, а також військовою, фінансовою та іншими, які проводив Діоклетіан і які були спрямовані на зміцнення влади імператора. Адміністративні органи – цивільний, військовий, центральний і провінційні – були ретельно відмежовані одне від одного. Всі вони підпорядковувалися імператорові, який, перебуваючи на вершині розбудованої ієрархії, керував усім державним апаратом. Реформи Діоклетіана, які докорінно змінили структуру держави та зміцнили її авторитет, не поліпшили тяжкого становища широких верств населення. Фіскальна реформа Діоклетіана загострила і прискорила такий розвиток.

Причини переслідувань були суто політичними, оскільки уряд вбачав у християнській церкві не лише носія протесту проти існуючого державного порядку (хоча протесту саме проти державного порядку, як такого, у III ст. вже не було), але й небезпечного конкурента. Першим едиктом Діоклетіана у 303 р. приписувалося руйнувати церкви, палити священні книги, а всіх християн, які не багатимуть відректися – позбавляти громадянських прав. У цьому ж році видаються ще два едикти: першим приписувалося всіх предстоятелів християнського кліру – єпископів, пресвітерів, дияконів – кидати у темниці, другим – застосовувати тортури до тих, хто не зречеться. На початку 304 р. було видано останній, четвертий, едикт – про необхідність зречення віри всіх християн. Завданням, яке поставив Діоклетіан, було знищення християнства: «*Nomen christianorum deleto* – нехай згине ім'я християнське» [8, с. 104].

Після відмови Діоклетіана від влади у 305 р. відбулися певні трансформації імператорської влади, внаслідок чого правителем став Галерій, який продовжував політику переслідувань християн. І лише важка хвороба змусила його у 311 р. прийняти відносно толерантний щодо християн едикт. Слід зазначити, що едикт складений вельми туманно, прослідковується лише основна його ідея: для уникнення зайвих, безцілних кровопролиттів, державна влада являє поблажливість, припиняючи

переслідування християн, які повинні за це молити свого Бога за здоров'я імператора та добробут всієї держави.

Таким чином, едиктом імператора Галерія 311 р. було засвідчене безсилля влади силовими методами обмежити поширення християнства або знищити його. Цей едикт став моральною та політичною підготовкою славнозвісного Міланського едикту 313 р. [9, с. 46].

Через два роки, після перемоги над Максенцієм, Костянтин і Ліциній, що вступив з ним у згоду, зійшлися у Мілані і, обговоривши стан справ в імперії, видали документ, який отримав назву Міланського едикту. Сам текст документа до сьогодні, на жаль, не дійшов. Але він зберігся у християнського письменника Лактація у формі написаного латиною рескрипту Ліцинія, даного на ім'я префекту Нікомедії. Грецький переклад латинського оригіналу вміщено Євсевієм у його «Церковній історії». Цим едиктом християнам і всім іншим надавалася повна свобода сповідати ту віру, яку вони хочуть. Будь-які переслідування християн скасовувалися. Крім цього, едиктом поверталось християнам все майно, приватні будівлі і церкви, які було колись відібрано.

Таким чином, з початку IV ст. для Церкви закінчується період вимушеної ізоляції. Із церкви гнаної (*ecclesia pressa*) вона перетворюється на дозволена та рівноправна, а у подальшому – на привілейована і навіть панівна.

Чинниками визнання церкви державою були перш за все міркування політичного характеру. Справа в тому, що на початок IV ст. християнська церква обернулася на досить міцну організацію, що охопила майже всю імперію. Вона мала величезні багатства, мала у своїх лавах велику кількість вищих чиновників, військових, крупних землевласників, потужний апарат управління. За таких умов державі було вигідно підтримати християнську церкву, яка стала б надійною її опорою. Особливо важливим це було для домінування з його намаганнями створити сильну владу. Крім цього, вибір Костянтина на користь християнства було зумовлено також його особистим релігійним досвідом. Замолоду Костянтин був адептом культів Аполлона та Мітри, йому імпонувала ідея монотеїзму та особистого Бога. Існує також легенда про знамення, яке явилось Костянтинові у 312 р., перед битвою з одним із суперників за владу: християнський хрест з написом «Так переможеш».

Ставши єдиним правителем, Костянтин надав церкві нові пільги: звільнив клір від низки повинностей, закріпив за єпископами право юрисдикції у деяких громадянських справах, заборонив примушувати християн брати участь у поганських культурах. Крім забезпечення нового суспільного статусу християнської церкви, Костянтин Великий запровадив практику проведення під патронатом імператорів Вселенських соборів, на яких вирішувалися найважливіші питання життя церкви.

Крім зазначеного, християнська концепція імператорської влади, якій імперія завдячує християнству, виражена Євсевієм Кесарійським, розвивала ідею імітації нею влади бога [10, с. 103]. У християнській оболонці Євсевій вдало виклав римські уявлення про принцепса, більш теоретично та спрощено поєднавши земний порядок з небесним. Імператор у Євсевія відповідає перед богом за підтримання гармонії у суспільстві.

Крім суспільно-політичних перетворень, які мали місце в період становлення християнської церкви, ве-

личесне значення мала ідеологічна, культурна боротьба, яка супроводжувала весь цей процес.

Слід зазначити, що перші віки християнства позначені жорсткою боротьбою ідеологічних напрямків, течій, в яких знайшла відображення боротьба різних класових інтересів. У процесі цієї боротьби поступово відбувався і процес формування церковної організації, яка значною мірою і забезпечила успіх християнству у його боротьбі з іншими релігіями.

Протягом «Нікейського» періоду для більшості людей розпався «зв'язок часів» і у сфері культури запанувала дисгармонія, яка пояснювалася протистоянням двох світів – еллінізму та християнства. Глибина конфлікту була величезною. Церква, в принципі, не заперечувала культуру, більше того, сама християнська культура перебувала у процесі свого становлення та формування. У певному сенсі християнська культура зробила свій внесок у скарбницю культури елліністичної. Олександрійська школа спричинила значною мірою вплинула на сучасні їй течії у сфері філософії. Але еллінізм не готовий був поступитися Церкві. І основну роль у цьому конфлікті відігравала не зовнішня боротьба, а боротьба внутрішня, яка була більш складною і трагічною. Як зазначає Г. Флоровський, кожен послідовник елліністичної традиції мав перебороти у той час, насамперед, внутрішній розлад [11, с. 218].

Відбувалася насамперед зміна цивілізацій.

Цивілізація означала ніщо інше, як еллінізм, з усім його поганським спадком, естетичними ідеалами та розумовими навичками. У багатьох храмах ще поважалися «мертві боги» еллінізму і значна частина інтелектуальної еліти дотримувалася поганських звичаїв. Ходити в школу у ті часи означало ходити у поганську школу і вивчати поганських письменників та поетів. Існував, таким чином, культурний опір, який не був зруйнованим зсередини. Стародавній світ перероджувався та трансформувалася у жорсткій боротьбі, оскільки весь внутрішній світ, все внутрішнє життя елліністичної людини мали зазнати докорінних змін. Цей процес відбувався болісно і драматично і призвів, нарешті, до народження нової цивілізації – Візантійської.

Здійснення аналізу та надання характеристики зазначених трансформацій дає підстави дійти висновку, що вони взаємопов'язані з процесами формування Візантійської цивілізації на теренах Східної Римської імперії. У літературі наводилися характерні риси цієї цивілізації, які значною мірою були обумовлені специфічністю світогляду, ставленням до релігії і церкви у їхньому східноєвропейському трактуванні.

Візантійська цивілізація виникає на теренах Східної Римської імперії, і та фаза, яку можна назвати як раннім візантійським періодом, так і пізнім римським, так само належить до римського розвитку, як і до візантійського, і він триває три перші сторіччя візантійської історії або три останні – римської. Це типова перехідна епоха, яка веде від Римської імперії до середньовічного Візантійського царства, старі римські форми поступово відживали, а нові – візантійські – поступово набували сили.

Початки візантійської держави слід шукати у III ст., у тій Римській імперії, яку так змінила криза, якої вона зазнала у тому сторіччі, і про яку йшлося вище. Криза

III ст. означала, насамперед, кінець античної культури [12, с. 32].

Отже, починаючи з середини IV ст., взаємовідносини церкви та держави на Сході та Заході імперії набували різного характеру. Для цього існували, насамперед, суспільно-політичні передумови. Сильна імператорська влада на Сході призводила до підлеглого статусу біскупів та церкви у цілому, навіть до узурпації імператорами владних функцій у самій церкві. На Заході у ті ж часи відбувалося значне послаблення державної влади – через міжусобну війну за імперські намісництва, а також постійні напади «варварів». За цих умов посилюється незалежність біскупату, особливо зростає влада та авторитет Римського біскупа.

Однією з особливостей Східної (православної) церкви фактично від моменту її формування як особливої течії, була наявність власної філософії, що ґрунтувалася на вченнях грецьких батьків церкви. Це, на думку професора Є. О. Харитонов, тягло за собою відчутну містичну спрямованість не лише релігії, але й усього світогляду більшої частини жителів Східної Римської імперії. У світогляді останніх головний акцент припадає не на індивідуальне виправдання людей Церквою, як це було на Заході, а на їхнє обожування, визнання божественного начала у людства в цілому, яке, однак, затьмарене гріховними ділами, а надто помислами [13, с. 15].

Провідною була ідея священної держави, невіддільності держави та віри. Не просто імперія, але «благовірна Імперія»; не просто релігія, але «пануюча» релігія. Зрозуміло, що такий підхід, як ця взаємна невідривність, обмежили свободу духовних пошуків [14, с. 44-45].

Церква на Заході з її жорсткою системою управління, контролю та регулювання життя віруючих, з її новими правами у суспільній та економічній сферах набувала загальносуспільного значення. В умовах політичної нестабільності церква перебирала на себе державні функції, конкуруючи з владою та її тимчасовими представниками.

Висновки. Як зазначалось, існували також ідеологічні та психологічні передумови різного становища церкви на Сході та Заході. Зокрема, на елінізованому Сході, де панували централізація, деспотія, зовнішня несвобода, головна увага у визначенні принципів побудови церкви приділялася виявленню внутрішнього, духовного, теологічно-догматичного змісту. Питання ж суверенітету церкви за таких умов відходили на другий план. Захід, наслідуючи римську прагматичну традицію, найбільш переймався сферою практичних стосунків та їх юридичним оформленням. Церковна організація, на противагу послабленню державних структур, ставала дедалі міцнішою.

Література:

1. Каутский К. Происхождение христианства: Пер. с нем. – М.: Политиздат, 1990. – С. 71.
2. Перетерский И. С. Дигесты Юстиниана. – М., 1956. – С. 9-10.
3. Петрушевский Д. М. Очерки из истории средневекового общества и государства. – М., 1917. – С. 50.
4. Ковалев С. И. История Рима / Под общ. ред. Е. Д. Фролова. – Новое изд., испр. и доп. – СПб.: Изд-во «Полигон», 2003. – С. 790-791.
5. Токарев С. А. Религия в истории народов мира. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во полит. лит., 1986. – С. 492.
6. Джеймс П. Римская цивилизация / Пер. с англ. М. Звонарева. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000. – С. 256.
7. Ковалев С. И. История Рима / Под общ. ред. Е. Д. Фролова. – Нов. изд., испр. и доп. – СПб.: Изд-во «Полигон», 2003. – С. 797.
8. Поснов М. Э. История Христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.). – Брюссель: Изд-во «Жизнь с Богом», 1964. – С. 104.
9. Головащенко С. Історія християнства: Курс лекцій. – К.: Либідь. – С. 46.
10. Курбатов Г. Л. Политическая теория в ранней Византии: Идеология императорской власти и аристократическая оппозиция // Культура Византии. – М., 1984. – Т. I. – С. 103.
11. Флоровский Г. Христианство и цивилизация // В кн.: Избранные богословские статьи. – М.: Пробел, 2000. – С. 218.
12. Острогорский Г. Історія Византії / Пер. з нім. А. Онишка. – Львів: Літопис, 2002. – С. 32.
13. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. – Одеса: Юрид. л-ра, 2000. – С. 15.
14. Аверинцев С. С. Эволюция философской мысли // Культура Византии IV–первой половины VII в. – М., 1984. – С. 44-45.

Попсуенко Л. А. Исторические предпосылки формирования римского императорского законодательства о церкви

Аннотация. Статья посвящена характеристике общественно-политических трансформаций, происходивших в Римской империи в IV в. н. э. как исторической предпосылки для формирования римского императорского законодательства о церкви.

Ключевые слова: Римская империя, христианская церковь, римское императорское законодательство о церкви.

Popsuienko L. Historical prerequisites for the formation of the Roman imperial law of the church

Summary. The article is devoted to the characteristics of the social and political transformations that took place in the Roman Empire in IV century as the historical background for the formation of Roman imperial law of the church.

Key words: Roman Empire, Christian Church, Roman imperial law of the church.